

ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ТА РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСІБ, ЗВІЛЬНЕНИХ ІЗ МІСЦЬ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

PROBLEMS OF SOCIAL ADAPTATION AND RESOCIALIZATION OF PERSONS RELEASED FROM PRISON

Кутєпов М.Ю.,

*кандидат юридичних наук,
науковий співробітник відділу дослідження проблем
кримінального та кримінально-виконавчого права
Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності
імені академіка В.В. Сташиса
Національної академії правових наук України*

У статті розглядається соціально-правова природа процесу ресоціалізації осіб, засуджених до позбавлення волі. Встановлюються особливості соціально-психологічних змін особистості внаслідок її засудження та відбування покарання, яке пов'язується з обмеженням особистої свободи, прав та законних інтересів засуджених. Наведено соціально-педагогічні технології, які можуть слугувати основою ресоціалізації засудженого на різних етапах відбування кримінального покарання в умовах пенітенціарного закладу, визначено етапи ресоціалізації, розкрито їхній зміст (сутність) у сучасних науково-теоретичних та практичних умовах існування суспільства.

Ключові слова: ресоціалізація, десоціалізація, соціальна адаптація, виправлення, перевиховання, особистість.

В статье рассматривается социально-правовая природа процесса ресоциализации лиц, осужденных к лишению свободы. Устанавливаются особенности социально-психологических изменений личности вследствие ее осуждения и отбывания наказания, связанных с ограничением личной свободы, прав и законных интересов осужденных. Приведены социально-педагогические технологии, которые могут служить основой ресоциализации осужденного на различных этапах отбывания уголовного наказания в условиях пенитенциарного учреждения, определены этапы ресоциализации и раскрыто их содержание (сущность) в современных научно-теоретических и практических условиях существования общества.

Ключевые слова: ресоциализация, десоциализация, социальная адаптация, исправления, перевоспитания, личность.

The article deals with the social and legal nature of the process of resocialization of persons sentenced to imprisonment. The peculiarities of social and psychological changes of the personality as a result of her condemnation and serving of punishment, which is associated with restrictions on personal freedom, rights and lawful interests of convicts, are established. The presented social-pedagogical technologies that can serve as the basis for the resocialization of the convicted person at different stages of serving a criminal punishment in a prison institution, determines the stages of resocialization and disclosure of their content (essence) in modern scientific-theoretical and practical conditions of society's existence.

Key words: resocialization, desocialization, social adaptation, correction, reeducation, personality.

Постановка проблеми. Згідно з метою та завданням кримінально-виконавчого законодавства України, пенітенціарна система повинна бути орієнтована на виправлення та ресоціалізацію засудженого. Чинне законодавство поняття «виправлення засудженого» тлумачить як «процес позитивних змін, які відбуваються в його особистості та створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки», а «ресоціалізація» – як «свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства; повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві» [1]. Однак в умовах примусової ізоляції від суспільства в особистості засудженого відбуваються значні зміни, внаслідок яких найбільшої значущості для нього набувають цінності, що забезпечують індивідуальне, позасоціальне існування, а цінності, що віддзеркалюють соціальну сутність людини, перемищуються на другий план.

Тому соціальна адаптація та ресоціалізація осіб, що відбули покарання в установах виконання пока-

рань, сьогодні є актуальною та гострою проблемою для сучасного суспільства.

Стан дослідження. Кримінально-правові аспекти ресоціалізації звільнених із місць позбавлення волі, зокрема питання сутності рецидиву та його ознаки, так чи інакше розглядалися в дослідженнях М. Гродзинського, М. Гернета, О. Жижиленка, Т. Кафарова, В. Кудрявцева, Ю. Солопанова, О. Яковлева й ін. У більш широкому кримінологічному плані ці питання аналізували О. Герцензон, В. Голина, І. Даньшин, О. Джужа, Г. Кочаров, Н. Кузнецова, Є. Кузнецова, В. Курляндський, Є. Моїсєєв, О. Міхлин, В. Панасевич, М. Стручков, С. Степичев.

Метою статті є виконання планових завдань за фундаментальною темою «Теоретичні питання удосконалення кримінально-виконавчого законодавства України та практики його застосування» у Науково-дослідному інституті вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса, а саме: встановлення етапів ресоціалізації та розкриття їхнього змісту в сучасних науково-теоретичних та практичних умовах існування суспільства, а також визначення соці-

ально-педагогічних технологій, які можуть слугувати основою ресоціалізації засудженого як на етапі відбування покарання, так і після звільнення з місць позбавлення волі.

Виклад основного матеріалу. По закінченню терміну покарання засуджений знову потрапляє до суспільства, норм і законів якого він повинен дотримуватися, але не завжди може це зробити через специфічні особистісні особливості і виражену соціальну дезадаптованість. Саме тому на перший план у роботі закладів, що виконують кримінальні покарання, виступає проблема ресоціалізації засуджених. Вирішення цих питань пов'язується із соціальною адаптацією та ресоціалізацією, які на цьому етапі соціального одужання людини у своєму сполученні стають одними з найважливіших напрямів спеціально-кримінологічного запобігання рецидивній злочинності, адже відомо про негативний вплив покарання, пов'язаного з позбавленням волі, на особистість засудженого. Це також видно і з того, як швидко знов потрапляють до в'язниці особи, які тільки-но з неї звільнилися.

Проблема ресоціалізації вже досить тривалий час перебуває в центрі уваги кримінологів і фахівців галузі кримінального, кримінально-виконавчого права, педагогіки, психології, соціології й інших суспільних наук. Важливість питання надання допомоги особам, які відбули покарання в місцях позбавлення волі, уже давно визнана людством. Так, ще в рішеннях Лондонського міжнародного конгресу 1872 р. записано: «Піклування про звільнених із в'язниць необхідне. Держава повинна надавати організаціям патронату постійну грошову підтримку і надати їхній діяльності урядового характеру» [2, с. 193]. Цей вислів не втратив актуальності і зараз, оскільки серед фундаментальних показників суспільного розвитку будь-якої цивілізованої держави одне із провідних місць посідають охорона та захист прав, свобод і законних інтересів усіх її громадян, зокрема засуджених, а також вжиття заходів щодо ефективної ресоціалізації колишніх злочинців до правослужняного життя. Україна не є винятком із цього правила [3, с. 198].

Ресоціалізація – поняття соціальне, яке, за визначенням Ю. Жулевої, означає «поновлення або повторність дій, які є протидією соціальній деградації особистості» [4, с. 27]. У системі засобів виправлення і ресоціалізації засуджених, урегульованих кримінально-виконавчим законодавством України, важливе місце належить соціально-виховній роботі. Така робота спрямована на формування та закріплення в засуджених прагнення до заняття суспільно корисною діяльністю, сумлінного ставлення до праці, дотримання вимог законів та інших прийнятих у суспільстві правил поведінки, підвищення їхнього загальноосвітнього і культурного рівнів. Тому, на нашу думку, важливим під час планування соціально-виховної роботи є врахування особливостей ресоціалізації.

Навряд чи можна погодитися з О. Неживець, яка виділяє «п'ять основних етапів ресоціалізації засуджених, а саме: 1) винесення обвинувального

вироку та призначення покарання засудженому; 2) адаптація засудженого до умов відбування покарання; 3) виправлення; 4) підготовка засудженого до звільнення з місць позбавлення волі; 5) соціальна адаптація до умов життя на волі» [5, с. 9]. Адже, ймовірно, варто говорити про періоди пенітенціарного циклу життя засудженого, на кожному з яких такі особи змушені пристосовуватися до нових умов життя: упродовж перших трьох періодів – пройти через «десоціалізацію», і лише після цього (протягом четвертого і п'ятого періодів) отримати можливість ресоціалізації. Як зазначають О. Мельниченко та С. Дипко, є закономірність: чим деструктивнішою була десоціалізація, тим складнішою буде ресоціалізація [6, с. 5].

Проводячи аналіз соціально-правової природи ресоціалізації відповідно до тверджень науковців та практиків, які досліджували правові, педагогічні та соціальні аспекти цього процесу, доцільно подати таку класифікацію етапів ресоціалізації:

- ресоціалізація в місцях позбавлення волі;
- ресоціалізація під час підготовки засудженого до звільнення з установи виконання покарань (далі – УВП);
- ресоціалізація після звільнення з пенітенціарних установ.

Перший етап – початковий – пов'язаний зі стресом засудженого від вироку, хворобливим відривом від усіх звичних для нього соціальних зв'язків, втратою сенсу життя, переважанням сильних негативних переживань, домінуванням різних форм «психологічного захисту», пошуком нових контактів із «новим оточенням». Соціальна адаптація, або звикання, засуджених до умов УВП є надзвичайно складним процесом, оскільки специфічні умови утримання в цих закладах, неписані закони поведінки, прізвиська, боротьба груп за лідерство та вимоги адміністрації травмують психіку засуджених, впливають на їхню трудову та соціальну активність, фізіологічний та психічний стан. Вплив чинника позбавлення волі на психічний стан полягає в порушенні нормальних статевих функцій організму і, за визначенням засуджених, є найтяжчим елементом покарання. Соціально-психологічний ефект позбавлення волі проявляється через відрив від сім'ї, колективу, рідних, близьких, знайомих, друзів. Засуджений, який потрапив до установи виконання покарань, має адаптуватися до нових соціальних зв'язків та взаємовідносин, де панує жорстокість, насильство, недовіра, озлобленість. Міжособистісні конфлікти призводять до створення неформальних груп, між якими йде боротьба за лідерство [7, с. 142–143].

Щоб особа, яка до засудження жила на волі, адаптувалася до умов УВП, навчилася виконувати всі правила, дотримуватися норм поведінки та вимог адміністрації, тобто для її пенітенціарної адаптації, необхідний певний час.

Враховуючи різкий відрив особи від звичного для неї життя й оточення, необхідно виділити такі напрями соціально-педагогічної роботи із засудженими на початковому етапі їхньої ресоціалізації, а саме:

– поетапна соціальна та психологічна діагностика засуджених для виявлення основних особистісних проблем, психічних станів, психологічної сумісності з оточенням, рівня конфліктності;

– допомога в подоланні стресових та негативних психічних станів (тренінги довільної саморегуляції, комунікації, впевненості в собі);

– моніторинг і корекція змін в особистості та поведінці засудженого шляхом періодичного тестування, спостереження, обміну інформацією між персоналом, психологом, медиками тощо;

– сприяння в організації лікування, навчання прийомам фізичної активності, лікувально-оздоровчої фізкультури, просвіта в питаннях здорового способу життя;

– з'ясування інтересів засудженого та залучення, з урахуванням його стану здоров'я, до виробничої або дозвільної діяльності, підтримка позитивних прагнень та мінімальних успіхів;

– визначення типу поведінкових настанов (домінування, лояльність, конфронтація та відхилення всіх унаслідок високої фрустрації), прогнозування поведінкових реакцій на даному етапі адаптації та віднесення засудженого до тієї або іншої групи ризику для проведення профілактичної роботи;

– прогнозування перспектив виправлення засудженого з максимальною конкретизацією найближчої з них та ін [8].

Отже, досить очевидно, що «утримати» морально-психологічний стан та ступінь соціалізації особи на звичному для неї рівні після призначення кримінального покарання та під час подальшого його відбування досить непросто, інколи майже неможливе завдання як для працівників УВП, так і для суспільства загалом. Здається, останнє напругу пов'язано з майже абсолютною ізоляцією засудженого від того ж суспільства, яке ніби «відсторонює» особу злочинця від законослухняних громадян. Тому таке «відсторонення» обов'язково повинне супроводжуватися комплексом соціально-психологічних та педагогічних заходів, які забезпечать можливість усвідомлення засудженими їхньої провини перед суспільством, дозволять сприйняти покарання, як належне, справедливе правообмеження.

Другий етап ресоціалізації – підготовка засуджених до звільнення з місць позбавлення волі, передбачена ст. 156 Кримінально-виконавчого кодексу України [1], оскільки більшість їх (особливо в разі довгострокових покарань) не мають житла, професії, зв'язків із сім'єю, родичами, знайомими та близькими, є хворими і потребують матеріальної, медичної та психологічної допомоги.

Деякі вчені-юристи, наприклад А. Міхлін, В. Гуськов, вважають, що підготовку до звільнення варто розуміти як «комплекс заходів, які проводяться в період відбування покарання, який повинен бути спрямований на полегшення адаптації засудженого до умов життя на волі в цілях попередження нових злочинів із його боку» [9, с. 6]. І. Шмаров вважає, що це «етап моральної, психологічної й організаційної підготовки засуджених до життя на волі» [10, с. 3].

У теорії та на практиці доведено, що підготовка засудженого до життя на волі, проведення з ним соціально-виховної роботи є одним із найскладніших етапів реабілітації засуджених у пенітенціарний період. Адже саме підготовка засуджених до життя на волі має включати в себе: по-перше, виявлення і вивчення адміністрацією УВП соціальних зв'язків засудженого в місцях, куди він прямуватиме після звільнення (із сім'єю, близькими, родичами); по-друге, створення необхідних житлових, побутових, психологічних умов, забезпечення медичного обслуговування і працевлаштування після звільнення; по-третє, соціально-психологічне вивчення особи, яка підлягає звільненню, та її зв'язків із кримінальними елементами на волі, вжиття на цій основі заходів щодо попередження повторної злочинності.

На даному етапі головним завданням державної політики є поновлення соціальних зв'язків засуджених, їх ресоціалізація та соціальна адаптація. Однак складність полягає в тому, що перебування засудженого в місцях позбавлення волі спричиняє, з одного боку, появу оптимістичного сподівання на можливість звільнення, а з іншого – відчуття соціальної непотрібності, відсутності нових значущих контактів у суспільстві, погіршення фізичного та психічного здоров'я, втому, деструктивну поведінку як наслідок тривалого самоконтролю.

Основними напрямками комплексної соціальної, виховної та психологічної роботи на цьому етапі можуть бути такі:

– соціальна орієнтація засудженого на розвиток зв'язків із рідними та близькими, громадськими, благодійними, правозахисними та релігійними організаціями;

– сприяння в пошуку соціальних контактів засудженого з метою формування позитивних перспектив у працевлаштуванні, стабілізації психічних станів, набуття досвіду взаємодії з іншими людьми;

– цільова діагностика соціальних, психологічних та медичних проблем засудженого та прогнозування складнощів, перспектив їх вирішення;

– конкретизація життєвих планів на основі використання власних ресурсів та можливостей родичів, різних організацій, закладів соціального захисту (будинків престарілих, притулків тощо);

– проведення індивідуальних занять у межах програми підготовки до звільнення з урахуванням головних та перспективних проблем;

– організація допомоги в підготовці до життя на волі (листування із представниками органів влади, сприяння в отриманні необхідних документів, матеріальної допомоги, одягу тощо) [8].

Реабілітація після звільнення з пенітенціарних установ – третій етап процесу ресоціалізації засуджених. Це найбільш складний етап, він показує, наскільки ефективним виявився процес ресоціалізації на волі.

Проблема повернення до законослухняного життя дуже складна, вона стає ще більш складною коли людина була засуджена неодноразово і провела в місцях позбавлення волі кілька років.

Відомо, що ізоляція від суспільства, особливо на тривалі терміни, спричиняє втрату соціально корисних зв'язків і позбавляє самостійності у вирішенні побутових питань [7, с. 143]. Під час перебування в УВП людина часом набуває нових для неї навичок злочинного життя, окрім того, під час відбування покарання деякі деформації особи можуть знайти підкріплення і поглибитися, що істотно ускладнює ресоціалізацію неодноразово засуджених осіб, соціальна адаптація їх до умов життя на волі відбувається з ускладненнями.

Одним із засобів успішної ресоціалізації після звільнення є процес соціальної реабілітації на волі, який передбачає відновлення соціального статусу, корисних зв'язків, звичок, навичок, трудової кваліфікації, формування позитивного способу життя. Усе це потребує нормальних житлових і побутових умов, реєстрації (прописки), працевлаштування, медичної та психологічної допомоги.

Здебільшого в разі звільнення від відбування покарання, як це передбачено ст. 157 Кримінально-виконавчого кодексу України, адміністрація УВП зобов'язана надати одноразову грошову допомогу засудженому, але через відсутність коштів звільненим її практично не дають. Позитивним явищем є те, що в Кримінально-виконавчому кодексі України передбачене надання звільненим допомоги в трудовому і побутовому влаштуванні, зокрема, у ст. 156 Кодексу передбачено низку заходів у цьому напрямі, а також створення в установах відбування покарань курсів підготовки засуджених до звільнення [1].

З урахуванням вищевикладеного матеріалу необхідно зробити такі **висновки щодо проведеного**

дослідження. Незважаючи на те, що сьогодні проблемам ресоціалізації засуджених на практиці приділяється значна увага, не менш важливий акцент необхідно робити на заключному етапі відбування покарання, що безпосередньо пов'язаний із підготовкою засудженого до звільнення.

Поняття «ресоціалізація» варто тлумачити як цілеспрямоване використання установами державної пенітенціарної системи, державними і громадськими інституціями всіх доступних засобів впливу на осіб, які перебувають чи перебували в місцях позбавлення волі, що передбачає створення сприятливих умов для ведення ними суспільно-корисного способу життя та попередження їх участі в протиправних діях. Ресоціалізацію необхідно починати вже з моменту винесення обвинувального вироку суду та доставлення особи до місць позбавлення волі, а не тоді, коли засуджений готується до звільнення по завершенню строку покарання. Ресоціалізація є обов'язком держави, вона повинна мати гнучку систему заходів, яка передбачає індивідуальний підхід до кожного засудженого.

Соціальна, виховна та психологічна робота із засудженими повинна бути комплексною та мати реальну практичну спрямованість на виробничу працю, навчання, саморозвиток, корекцію негативних психічних станів засудженого тощо. Мають розвиватися соціальні інституції, в основу діяльності яких буде покладено сприяння в ресоціалізації звільнених із місць позбавлення волі. В установах виконання покарань повинні бути створені всі умови для проведення виховної роботи та для набуття засудженими реального досвіду соціально схвалюваної поведінки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінально-виконавчий кодекс: Закон України від 11 липня 2003 р. № 1129-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № № 3–4. Ст. 21.
2. Радов Г. Пенітенціарна ідея: Думки на тему. К., 1997. 288 с.
3. Борисов В., Батиргарєєва В., Яковець І. До проблеми соціальної адаптації та ресоціалізації засуджених і осіб, звільнених із місць позбавлення або обмеження волі. *Право України*. 2010. № 9. С. 197–206.
4. Жулева Ю. Ресоциализация осужденных несовершеннолетних женского пола, отбывающих наказание в воспитательных колониях: правовые и криминологические аспекты: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Рязань, 2000. С. 27.
5. Неживець О. Забезпечення соціальної та трудової реабілітації осіб, звільнених з місць позбавлення волі: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08; Національна академія внутрішніх справ України. К., 2005. 232 с.
6. Мельниченко А., Дипко С. Ресоціалізація в'язнів як складова державної пенітенціарної політики. *Актуальні проблеми державного управління*. 2011. № 2(40).
7. Мартинюк Т., Чернета С. Характеристика етапів ресоціалізації в сучасних соціокультурних умовах. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Серія «Педагогічні науки». 2016. Вип. 133. С. 142–145.
8. Чебоненко С. Педагогічні та правові основи ресоціалізації засуджених в умовах пенітенціарного закладу. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету*. Серія «Педагогічні науки». 2010. Вип. 76. С. 318–323.
9. Михлин А., Гуськов В. Подготовка к освобождению лишенных свободы и закрепление результатов их исправления. М.: ВНИИ МВД, 2011. 151 с.
10. Шмаров И. Предупреждение преступной среды, освобожденной от наказания. М.: Наука, 1974. 344 с.